

модействии, открытости положительных эмоций, умения радоваться, веселиться. Это свидетельствует о том, что жизнь в целом наполнена яркими событиями и воспринимается в основном оптимистично.

4. Большинству пожарных (73,2%) присущ интуитивно-логический способ освоения действительности. Это говорит о том, что такие пожарные не отдают предпочтение какому-то одному способу познания мира, освоению действительности. Они легко могут переключаться от интуитивного подхода к логическому. Причем это касается разных областей жизни (познавательная деятельность, профессиональная сфера).

5. Выявлена корреляционная зависимость между типом мышления и готовность полагаться на интуицию (0,831; $p \leq 0,01$). Логически мыслящие люди не склонны полагаться на интуицию и наоборот, пожарные с интуитивным типом мышления прислушиваются к своему внутреннему голосу, своим первичным ощущениям.

Выводы. Таким образом, проведенное исследование дало возможность выявить доминирование интуитивного или аналитического компонента когнитивного стиля пожарных для принятия решений в ситуациях неопределенности. Среди испытуемых были выявлены лица с преобладающим логическим типом мышления, а так как интуиция является профессионально важным качеством специалистов экстремального профиля деятельности, ее необходимо развивать.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лебедев С. А. Интуиция как метод научного познания / Сергей Анатольевич Лебедев. – М. : МГУ, 1980. – С. 29.
2. Майерс Д. Интуиция. Возможности и опасности / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2011. – 272 с.
3. Резникова Н. В. Интуитивный компонент в структуре когнитивного стиля учебной деятельности студентов : автореф. дис. на получение науч. степени кандидата психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Наталия Валериевна Резникова. – К., 2012. – 20 с.
4. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Олександр Володимирович Тімченко. – Х., 2003. – 427 с.

УДК 159.9: 340.65

Савка І.М., к. психол. н., доцент кафедри практичної психології та педагогіки, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

ОСОБЛИВОСТІ НАСТАНОВНОЇ СФЕРИ ОСІБ, СХИЛЬНИХ ДО КУМУЛЯЦІЇ ФІЗІОЛОГІЧНОГО АФЕКТУ

У статті наведено результати порівняльного дослідження психологічних особливостей осіб, схильних до кумуляції першої фази фізіологічного афекту та схильних до його перебігу у класичній швидкоплинній формі. Доведено суттєві відмінності, зокрема у настановній сфері осіб цих двох груп, та представлено психологічний портрет осіб схильних до кумуляції афекту, що дозволяє використовувати результати дослідження при проведенні судових експертиз.

Ключові слова: кумулятивний фізіологічний афект, швидкоплинний фізіологічний афект, настанова, рівень контролю, судова експертиза.

В статті представлені результати сравнительного дослідження психологічних особливостей людей, предрасположених к кумуляції першої фази фізіологічного афекта і предрасположених к його протеканню в швидко протекаючій формі. Доказані суттєві відмінності, в першу чергу в установочній сфері представителів цих двох груп, і приведено психологічний портрет людей, предрасположених к кумуляції афекта, що дозволяє використовувати результати досліджень при проведенні судових експертиз.

Ключевые слова: кумулятивный физиологический аффект, быстротечный физиологический аффект, установка, уровень контроля, судебная экспертиза.

Постановка проблеми. На сьогодні у більшості кримінальних кодексів країн світу передбачається, що будь-яка особа підлягає кримінальній відповідальності тільки у тому випадку, якщо вона усвідомлювала соціальний зміст і значущість вчиненого діяння та могла регулювати свою поведінку. Тому стан фізіологічного афекту, який у чинному українському законодавстві виступає під формулюванням «сильне душевне хвилювання» і при якому має місце звуження свідомості та обмеженість здатності до самоконтролю має обов'язково враховуватися при призначенні покарання. Фізіологічний афект може протікати як у швидкоплинній (очевидній), так і у кумулятивній формі, коли реакція виникає не у відповідь на сильний подразник та одразу після нього, а накопичується поступово і може виникнути за принципом «останньої краплі» після дій незначного, із суб'єктивної точки зору, подразника. Тому така форма перебігу стану афекту є неочевидною. При аналізі архіву кримінальних справ із вітчизняної правозастосовної практики впадає у вічі нехтування обставинами, які вписуються в поняття накопиченого, або кумулятивного афекту, та скептичне ставлення до самого цього поняття. Таке ставлення суперечить тому факту, що динаміка самої афективної розрядки є однаковою як у швидкоплинному, так і в кумулятивному афекті. В обох випадках спостерігається однакове звуження свідомості особи та значна обмеженість здатності її до самоконтролю чи самовладання. Єдине, чим відрізняється кумулятивний афект від швидкоплинного афекту, є розтягнутість у часі його першої фази. Відтак стає зрозумілим, що неочевидність першої фази накопичення емоційного напруження не має ставати підставою для невизнання самого стану афекту в процесі розгляду справи. Тим паче, що неочевидним перший етап накопичення залишається лише через відсутність дієвого інструментарію для фіксації ймовірності його виникнення у певної особи після виходу із цього тимчасового стану при проведенні судово-психологічної експертизи. Враховуючи, що за екстремальних ситуацій люди частіше потрапляють у стан афекту, а відтак потрапляють під суд, можливість діагностики схильності до кумуляції афекту може допомогти як у розробці заходів із профілактики потрапляння у стан психологічного афекту працівників екстремальних професій, так і в адекватній оцінці ситуації судами у разі виникнення стану афекту у будь-яких осіб, що потрапили в екстремальні ситуації.

Внаслідок теоретичного аналізу проблеми ми дійшли до висновку, що для переведення проблеми до сфери можливості визначення ймовірності виникнення в індивіда відстроченого кумулятивного афекту та безпосередньої фо-

рми його актуалізації в ході експертного дослідження, необхідно вивчати настановну сферу особистості. Виходячи з цього, є сенс провести експериментальну перевірку вказаної гіпотези та, на підставі дослідження, встановити, від яких психологічних особливостей залежить форма перебігу першої фази афекту, його миттєвої чи кумулятивної форми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на численість спроб теоретичного дослідження зазначеної проблеми фахівцями в галузях юриспруденції, патопсихології та юридичної психології [1], нами не виявлено даних щодо комплексного експериментального дослідження можливостей застосування потенціалу судово-психологічних експертиз для визначення імовірності виникнення під час вчинення злочину саме кумулятивного афекту у правозастосовчій практиці. Це зумовлено не лише неопрацьованістю організаційних умов та відповідних технологій дослідження кумулятивного афекту, але й нехтуванням самим цим поняттям у правозастосовчій практиці. Нами було доведено правомірність використання стану кумулятивного фізіологічного афекту як пом'якшувальної провини обставини, з точки зору юридичної психології [1]. В результаті теоретичного аналізу ми дійшли висновку, що для встановлення психологічних особливостей, що визначають схильність до кумуляції фізіологічного афекту і можуть бути зафіксованими після виходу із цього тимчасового стану на момент проведення судової експертизи, необхідно комплексно вивчати настановну сферу особистості, зокрема визначення індивідуальних емоційних, когнітивних та поведінкових настанов, їх ієрархії та рівня їх узгодженості; визначення соціальних стримуючих настанов контролю, їх силу та міру виснаженості залежно від психотравмуючої ситуації; співвіднесення конкретної інкримінованої ситуації з рівнем активності відповідних диспозиційних настанов (оцінки ситуації, настановної поведінкової реакції, соціальних стримуючих настанов та безпосередньої форми афективної розрядки) на тлі індивідуально-психологічних особливостей (зокрема показників інтрапунітивності – екстрапунітивності) та індивідуальних характеристик формування елементарної первинної настановної активності за методикою, розробленою Д.М. Узнадзе [2].

Експериментальне дослідження психологічних особливостей людей, схильних до кумуляції афекту, з метою отримання підтверджених характеристик, придатних для проведення судової експертизи, та пояснення відмінності у протіканні першої фази фізіологічного афекту, є раніше не вирішеною частиною проблеми, якій присвячено дану статтю.

Мета: на підставі висновків теоретичного аналізу підібрати відповідні методики та провести порівняльне дослідження психологічних особливостей людей, схильних до кумуляції напруги першої фази при виникненні фізіологічного афекту, і людей, схильних до класичного перебігу фізіологічного афекту, й на підставі отриманих даних побудувати психологічний портрет осіб, схильних до кумуляції афекту.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку із тим, що штучно створювати умови виникнення стану афекту, й особливо провокувати агресивні кримінальні дії у стані афекту з моральної точки зору є неприпустимим, було викорис-

тано, так зване дослідження пост-фактум. З метою апробації припущень, що впливають із аналізу літературних першоджерел та перевірки найбільш важливих авторських припущень, нами було проведене вивчення архівних матеріалів 195 кримінальних справ за фактами вбивств та нанесення тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами з ознаками різних варіантів стану сильного душевного хвилювання, розглянутих в судах України протягом 6 років (2003 – 2009 рр.) та психологічне дослідження осіб, що вчинили насильницькі дії у стані звуженої свідомості та на момент проведення дослідження проходили судову експертизу. Ми уникали констатації наявності чи відсутності стану фізіологічного афекту, оскільки це є компетенцією експертів. Єдиним, що визначало потрапляння до вибірки, було:

1. Запит слідчого чи судового органу на встановлення у досліджуваного стану сильного душевного хвилювання.

2. Неконтрольований характер агресивної поведінки, який виключав умисел та свідчив про втрату контролю та звуження свідомості через яскравий емоційний фон ситуації.

3. Відсутність у матеріалах справи констатації наявності в особи стану середнього чи сильного алкогольного (наркотичного) сп'яніння на момент інкримінованого діяння, оскільки це автоматично виключає саму можливість фізіологічного афекту, адже людина знає особливості впливу алкоголю на організм і *свідомо* вирішує його вживати.

4. Відсутність встановленого стану патологічного афекту.

Методика та організація дослідження. Виходячи з результатів теоретичного аналізу [2] та встановлених на його підставі вищезазначених напрямів зосередження уваги для дослідження, було обрано:

1. **Методику “16 особистісних факторів” (Sixteen Personality Factor Questionnaire, 16 PF) Р. Кемпелла.** Вибір даної методики зумовлений тим, що вона дозволяє не лише з'ясувати рівень сформованості настанови стримування, але й відстежити загальнопсихологічні риси профілю та їх взаємозв'язки. Те, що цей тест використовується майже у всіх випадках судових експертиз, дає можливість формування великого масиву для порівняння даних із залученням матеріалів експертиз із архівних справ.

2. **Тест виявлення невротичності А. Кокошкарової.** Вибір цього тесту зумовлений тим, що вибухові афекти та сама схильність особи до подібного реагування може бути наслідком певного невротичного розладу і афект в цьому випадку можна класифікувати як патологічний. В цьому випадку особливо важливо віддиференціювати його від кумулятивного афекту, який набуває вибухової розрядки на тлі астенизації через виснажливий характер довготривалого самостримування у систематичних стресогенних умовах.

3. **Опитувальник діагностики показників форм агресії А. Басса та А. Дарки.** Вибір даної методики визначався тим, що афективна реакція є концентрованою формою агресивної розрядки. З іншого боку, ми досліджуємо вже наявні протиправні дії під впливом афекту, а саме – різні форми фізичної агресії. Це зумовило обрання не всієї методики у повному обсязі, а лише використання двох шкал: показник фізичної агресії та показник опосередкованої агресії. Перша з обраних шкал дозволяє з'ясувати потенційну агресивну настанову, яка

набуває своєї актуалізації у розрядці, а друга – визначити форму каналізації афекту в «некримінальній» формі при дії сильних стримуючих настанов.

4. **Проективну методика С. Розенцвейга для дослідження рівня фрустрації.** Згідно з висновками Ю.Н. Кудрякова, В.П. Голубева [3, с.43], проективні методики у поєднанні з тестовими (зокрема Р. Кеттелла) характеризуються значною ефективністю для виявлення усвідомлених та неусвідомлених, а також приховуваних рис особистості. Автори вважають, що отримані таким чином результати можуть використовуватися як матеріал для побудови психологічних гіпотез про дійсні причини протиправної поведінки, виявлення деяких форм та змісту поведінкової настановної спрямованості.

Ця методика дозволяє визначити два основні параметри: спрямованість та тип реакції на фрустрацію. Однак, у контексті нашого дослідження нас цікавлять перш за все види спрямованості, адже саме вони закріплюються в людині на рівні вищого рівня настанов поведінкового реагування на стресор та визначають вектор його спрямування.

5. **Проективну методика «Настановна проба Д.М. Узнадзе».** Дана методика спрямована на виявлення характеристик поведінкових настанов. Ми проводили дослідження індивідуальних особливостей поведінкових фіксованих настанов досліджуваних за класичною методикою [4], експонуючи 15 пар різновеликих кіл у настановному досліді, з подальшою демонстрацією кіл одного розміру до повного зникнення ілюзій їх відмінності. При цьому нами фіксувалися кількість контрастних та кількість асимілятивних ілюзій до повного загасання. На основі цього визначалися динамічні характеристики настанов.

Окрім названих методик дослідження, нами, при зборі емпіричного матеріалу, застосовувались методи: опитування, бесіди, спостереження, експертних оцінок та аналіз документації за кожною справою досліджуваного. З аналізу документів за кримінальною справою ми одержували об'єктивну картину обставин афективної розрядки. Експертні оцінки ми одержували від фахівців психологів та психіатрів, що проводили планове експертне дослідження наявності афекту, та, в деяких випадках, зверталися за уточненнями до слідчих, які вели розслідування та могли прокоментувати певні обставини, не відображені в наявних матеріалах справи. Методи ж опитування, бесіди та спостереження ми застосовували стосовно кожного досліджуваного для з'ясування суб'єктивного боку події, обставин, що їй передували чи виступили безпосереднім каталізатором агресивного спалаху.

Дослідження проводилось на базі Львівського, Тернопільського та Київського міських центрів судово-психіатричної експертизи. Після розподілу підекспертних за ознакою наявності феномену кумулятивності накопичення афекту їх було набрано 30 осіб. До другої групи з ознакою швидкоплинного перебігу та миттєвої безпосередньої афективної розрядки увійшло 32 особи. Внаслідок складності відбору осіб, які б відповідали вимогам вибірки, особливо це стосується феномена кумулятивного афекту, період добору експериментальної групи тривав майже два роки (2007 – 2010 роки). При цьому ми не орієнтувалися на остаточний експертний висновок комісії, а спиралися на власні спостереження, адже досить часто виникала ситуація, коли комісія не визнавала самого афекту, а оперувала іншими поняттями (як-то: психоемоційне на-

пруження, емоційна напруга, фрустрація тощо). Окрім того, виникали непоодинокі випадки, коли комісія не наважувалася констатувати афективний стан через невідповідність (малозначущість) психотравмуючої ситуації та наступної розрядки. Дуже часто це й були випадки кумулятивного афекту, коли перша фаза афекту за рахунок високого самоконтролю стримувалась та розтягувалася на тривалий час, а каталізатор був дійсно незначним.

Участь у дослідженні обох груп осіб (схильних до швидкоплинного перебігу афекту та схильних до кумуляції емоційної напруги на першій фазі) дозволила виявити загальні та специфічні особливості й тенденції для кожної з категорій.

Узагальнені профілі за методикою Р. Кеттелла обох груп є схожими, але у представників кумулятивного афекту більшість показників мають різною мірою більші бали значення (тобто характеристика більшою або меншою мірою зміщена до правого полюсу значення якостей). Наведемо найбільш виражені з них за убуванням.

Максимальна відмінність профілю представників кумулятивного афекту спостерігається за фактором Q3, тобто провідною їх ознакою є високий рівень самоконтролю, на відміну від осіб, схильних до швидкоплинного афекту. Другою суттєвою відмінністю став показник G, що означає притаманність досліджуваним значно вищого рівня нормативності поведінки, в порівнянні з другою групою. Наступна відмінність – за показником N, що означає наявність у досліджуваних більшої гнучкості та дипломатичності, яка дозволяє тривалий час уникати відкритої конфронтації зі стресором, на відміну від нестриманої прямолінійності представників другої групи. Далі можна виділити фактор H, який демонструє більшу соціальну сміливість та стійкість щодо життєвих ситуацій, на відміну від другої групи, представники якої схильні миттєво дратівливо реагувати на небезпеку чи стресор. Спостерігається також певна відмінність і за фактором A, яка вказує на більшу відкритість та лояльність щодо оточуючих, на протигагу відстороненій байдужості, характерній для осіб другої групи.

За методикою діагностики невротичних станів А. Кокошкаррової проглядається також закономірна тенденція, згідно з якою майже всі показники вибірки осіб, схильних до стримування і, відповідно, до кумуляції афекту є нижчими, ніж у представників вибірки, схильних до миттєвого виникнення та швидкої розрядки афекту. Тобто вони є більш адаптованими та мають меншу схильність до виникнення невротичних станів та неврозів. І навпаки, більші показники невротичності другої групи сприяють виникненню швидкоплинних афектів. Хоча в обох групах середні значення невротичних станів входять до меж припустимої норми, все одно наявна загальна тенденція, детальний аналіз якої можна виявити при аналізі кореляційних зв'язків.

За методикою діагностики форм агресії Басса – Дарки, знов-таки за обома обраними формами агресії (вербальною та опосередкованою) у першій категорії вибірки із кумулятивним перебігом афекту показники є дещо нижчими, аніж у другої групи.

У свою чергу, за методикою діагностики реакції на фрустрацію Розенцвейга, в експериментальній групі із кумулятивним перебігом афекту провідною поведінковою реакцією є інтрапунітивність, далі – із суттєвим відривом –

йде імпульсивна поведінкова реакція, і лише останнє місце займає екстрапунітивність. З цього випливає й характерна тенденція представників цієї групи в конфліктній ситуації спочатку намагатися самостійно проаналізувати ситуацію та спробувати усунути причину конфлікту в собі. Потім представники цієї групи можуть оцінювати як конфліктогенну саму ситуацію та намагатися на неї спрямувати свою розрядку. І лише у разі неуспіху цих намагань, якщо джерелом конфлікту чи стресу виступає конкретна інша особа, настає відповідна реакція на джерело психотравмуючих переживань.

У другої ж експериментальної групи із швидкоплинним перебігом афекту показники екстрапунітивності та імпульсивності є вищими, а інтрапунітивності – нижчими, аніж у першій групі. Відтак вони схильні більшою мірою реагувати на зовнішні подразники ситуації або на іншу особу як на джерело психотравмуючого переживання, аніж шукати витoki проблеми в собі чи брати на себе відповідальність по виходу з конфлікту.

Таким чином нами було виявлено в якості провідної ознаки саме *показник рівня самоконтролю* як визначальної якості, що відрізняє обидві досліджувані групи, що відповідає теоретичній гіпотезі. Саме тому подальше математико-статистичне вивчення провідних детермінант кумулятивного афекту будувалося відносно саме цього показника при побудові плеяд. Одразу ж зауважимо, що внаслідок того, що високі показники за фактором Q3 (високий самоконтроль) нами приймалися за відправну точку при побудові плеяд, зрозумілим є те, що для низьких його показників рівня самоконтролю закономірними є протилежні значення тих факторів, за якими здійснюється кореляційний аналіз. Розгляд кореляційних зв'язків будемо наводити за убубанням, починаючи з факторів, що мають більш виражені кореляції, і закінчуючи менш значущими.

Отже, найбільш виражений кореляційний зв'язок між високим самоконтролем спостерігається з:

Фактором G за Кеттеллом (0,4509) – що означає зростання нормативності поведінки, зорієнтованість на обмеження власної поведінки припустимими нормами, що й зумовлює установку на стримування афективних спалахів.

Фактором N за Кеттеллом (0,3440) – що виявляє гнучкість та дипломатичність при вирішенні конфліктних ситуацій та намагання наскільки можливо згладжувати протиріччя чи уникати їх.

Істеричною невротичністю за А. Кокошкарвою (– 0,2705) – несхильність до порушень свідомості та поведінки істеричного типу на кшталт емоційної збудливості, лабільності, афективних порушень чи демонстративності.

Вегетативними розладами за А. Кокошкарвою (– 0,2513) – означає нормальний психосоматичний стан та відсутність вазомоторної лабільності, на тлі яких могли б виникати зриви чи формуватися непродуктивні компенсаторні руйнівні настанови.

Інтрапунітивністю за Розенцвейгом (0,2234) – високий взаємозв'язок із настановою самостійно давати собі раду із фруструючою чи стресогенною ситуацією та брати відповідальність за вихід з неї на себе зумовлює намагання особи, наскільки це можливо, виходити із психотравмуючої ситуації покладаючись на власні сили, а не «вирішувати» їх руйнівним вибухом на об'єкт.

Імпунітивністю за Розенцвейгом ($-0,1993$) – зниження імпунітивності означає неохочість перекладати відповідальність на зовнішні обставини та пускати психотравмуючу ситуацію на самоплив. Тобто особа намагається самостійно врегулювати ситуацію, не покладаючись ані на те, що вона сама зміниться, ані на руйнівну компенсаторну афективну каналізацію негативних переживань на зовнішній об'єкт (принаймні, наскільки вистачить самоконтролю стримуватися).

Фактором Н за Кеттеллом ($0,1880$) – означає впевнену соціалізованість, прагнення знайти спільну мову з оточуючими для вирішення проблеми, в тому числі і з тими, хто стає джерелом негативних або психотравмуючих переживань.

Показником фізичної агресії за методикою Басса – Дарки ($-0,1390$) – що визначає неохочість до фізичної агресивності як риси особистості, завдяки чому особа здатна тривалий час уникати руйнівної форми розрядки.

Фактором Q1 за Кеттеллом ($0,1334$) – що наділяє особою такою характеристикою як адаптивність до нестандартних ситуацій, здатність осмислювати нові обставини та змінюватися відповідно до них.

Фактором Q4 за Кеттеллом ($-0,1237$) – який проявляється у схильності спокійно реагувати на обставини, стриманості, меншій схильності піддаватися фрустрації, що також визначає стійкість до стресогенних та психотравмуючих ситуацій, а відтак і неохочість особи до швидкої фрустрації та афективного зриву.

Фактором I за Кеттеллом ($0,1178$) – що визначає такі риси як чутливість, емпатійність, схильність до співпереживання, розуміння та терплячого ставлення до соціального оточення, а відтак ці особи здатні тривалий час вибачати образи, намагатися виправдати іншу особу, знайти порозуміння, не розряджатися афективними спалахами.

Психастенією за А. Кокошкарвою ($-0,1156$) – означає стійкість до стресогенних факторів та фрустрації, і те, що нервово-психічна система може тривалий час стримувати імпульси та протистояти зовнішнім негативним впливам.

Депресивністю за А. Кокошкарвою ($-0,1193$) – неохочість до депресивних станів та витривалість у життєвих психотравмуючих ситуаціях, що визначає здатність зберігати стійкість та не піддаватися депресивним зривам під впливом негативних емоцій.

За методикою Д.М. Узнадзе, високі показники стійкості визначають тривалість затухання контрастних ілюзій ($0,1330$), зменшення асимілятивних тенденцій ($-0,1397$) та зменшення порогу розпізнання рівності ($-0,1652$). Це вказує на середню стійкість динамічних характеристик зафіксованих настанов, аж до статичності на тлі все ж таки достатньої пластичності. Отже, зафіксовані поведінкові настанови стримування та самоконтролю так само затухають досить повільно, навіть за несприятливих психотравмуючих умов. Особа здатна дотримуватися зафіксованих поведінкових настанов, в тому числі й завдяки стійкій нервово-психічній організації. Це створює бар'єр для швидкого накопичення афекту та його миттєвої агресивної розрядки. Зафіксовані поведінкові настанови стримування визначають ригідність щодо відмови від такої лінії поведінки навіть за несприятливих зовнішніх обставин. Це, у свою чергу, детермінує поступове нагромадження негативних переживань, які з часом набува-

ють афективних ознак. Отже така характеристика фіксованої поведінкової настанови зумовлює тривалість стримуючої поведінки самоконтролю і процес розгорнутої у часі першої фази кумуляції афекту. Однак з часом стримуючі чинники поступово все ж виснажуються й особа починає відмовлятися від настанови стримування як неадекватної у загрозливій систематично психотравмуючій ситуації. З цього моменту процес накопичення афекту досягає межі і, за умови загасання настанови стримування, будь-який черговий подразник (конфлікт чи образа тощо) стає «останньою краплею», яка й каталізує вибухову афективну розрядку.

Цікавим підтвердженням відмінності характеристик настанов є порівняння їх провідних ознак. Настанова легше збуджується у представників першої групи, тобто фіксація й такої поведінкової настанови як стриманість відбувається швидше та глибше, аніж у представників другої групи. Показник високої стійкості притаманний майже в однаковій мірі представникам обох груп, натомість слабка стійкість настанов спостерігається у вдвічі більшої кількості представників другої групи. Отже це означає, що серед осіб зі слабким самоконтролем стримуючі поведінкові настанови (як і будь-які інші) зникають легше і тому не можуть гальмувати швидке накопичення та розрядку афекту. Така характеристика як динамічність так само яскраво виражена майже у вдвічі більшої кількості представників другої групи із низьким самоконтролем, що визначає швидке затухання зафіксованих настанов (в тому числі і стримуючих). Натомість така якість, як статичність фіксованої настанов притаманна майже в однаковій мірі представникам обох груп. Це можна тлумачити як неохильність до тривалого ригідного застрягання фіксованих настанов (зокрема неадекватних дійсності). Грубість майже втричі частіше зустрічається у представників другої групи із низьким самоконтролем (притаманна половині вибірки даного контингенту), що проявляється у швидкому звільненні від фіксованих настанов. Таким чином це зумовлює нетривалість і поведінкових стримуючих настанов у даної групи. Повну протилежність ми спостерігаємо у першій групі із високим самоконтролем, серед представників якої дуже малий відсоток мають тенденцію до грубого звільнення від фіксованих настанов. І навпаки, серед першої групи майже половина представників відносяться до пластичного типу, що зумовлює поступовість та тривалість загасання фіксованих поведінкових настанов, що майже вдвічі перевищує аналогічний показник серед представників другої групи. Завдяки цьому згасання стримуючих поведінкових настанов відбувається поступово, навіть за умов несприятливої психотравмуючої конфліктогенної ситуації. Це, у свою чергу, сприяє тривалому гальмуванню афективної розрядки, а відтак визначає тривалість кумуляції афекту.

Результати тестового дослідження співпадають із відповідями досліджуваних на спеціально сформульовані запитання, які перехресно задавалися у процесі бесід як із самими досліджуваними, так і зі свідками по справі, що добре знали досліджуваного. Це знижує можливість неправдивих відповідей.

З наведеного аналізу одержаних результатів можна вивести узагальнену характеристику представників обох груп досліджуваних, на основі якої чітко спостерігаються настановні поведінкові детермінанти як кумулятивного, так і швидкоплинного фізіологічного афекту, та створити психологічний портрет особи із

такими поведінковими настановами, які сприяють тривалій кумуляції афекту.

Провідною їх ознакою є *високий рівень самоконтролю*. Вищим є рівень нормативності поведінки, гнучкості та дипломатичності, що дозволяє тривалий час уникати відкритої конфронтації зі стресором. Особа демонструє більшу соціальну сміливість та стійкість до життєвих ситуацій, більшу відкритість та лояльність у ставленні до оточуючих. Наявна тенденція до зростання нормативності поведінки, зорієнтованість на обмеження власної поведінки прийнятими нормами, що й зумовлює настанову на стримування афективних спалахів. Це виявляється у гнучкості та дипломатичності при вирішенні конфліктних ситуацій та намаганні, наскільки можливо, згладжувати протиріччя чи уникати їх. Особа демонструє впевнену соціалізованість, прагнення знайти спільну мову з оточуючими для вирішення проблеми, в тому числі й з тими, хто стає джерелом негативних або психотравмуючих переживань. Має місце достатня адаптованість до нестандартних ситуацій, здатність осмислювати нові обставини та змінюватися відповідно до них. Такі люди схильні спокійно реагувати на обставини, є стриманими, менш схильними піддаватися відчуттю фрустрації, що також визначає стійкість до стресогенних та психотравмуючих ситуацій, а відтак і несхильними до швидкого відчуття непереносимої фрустрації та афективного зриву. Провідного значення набувають такі риси як чутливість, емпатійність, схильність до співпереживання, розуміння та терпляче ставлення до соціального оточення, а відтак, дані особи здатні тривалий час вибачати образи, виправдовувати іншого, намагатися знайти порозуміння, а не розряджати афективними спалахами.

Представники цієї групи є більш адаптованими та мають меншу схильність до виникнення невротичних станів та неврозів. Вони не схильні до порушень свідомості та поведінки істеричного типу на кшталт емоційної збудливості, лабільності афективних порушень чи демонстративності. Стійкість до стресогенних факторів та фрустрації, нервово-психічна система може тривалий час стримувати імпульси та протистояти зовнішнім негативним впливам. Несхильність до депресивних станів і стійкість перед життєвими психотравмуючими ситуаціями визначає здатність зберігати спокій та не піддаватися депресивним зривам під впливом негативних емоцій.

Для них характерною тенденцією в конфліктній ситуації є намагання самостійно вирішити ситуацію та спробувати усунути конфліктогенну причину в собі. Потім представники цієї групи можуть оцінювати як конфліктогенну саму ситуацію та намагатися на неї спрямувати свою розрядку. І лише у випадку неуспіху цих намагань, якщо джерелом конфлікту чи стресу виступає конкретна інша особа, настає відповідна реакція на джерело психотравмуючих переживань. Вони не схильні перекладати відповідальність на зовнішні обставини та пускати психотравмуючу ситуацію на самовплив, а намагаються самостійно врегулювати ситуацію, не покладаючись ані на мимовільну її зміну, ані на руйнівну компенсаторну афективну каналізацію негативних переживань на зовнішній об'єкт (принаймні, наскільки вистачить самоконтролю стримуватися). Такий профіль визначає несхильність до фізичної агресивності як риси особистості, завдяки чому особа здатна тривалий час уникати руйнівної форми розрядки.

У них зафіксовані поведінкові настанови стримування визначаються *ригідністю* щодо відмови від такої звичної лінії поведінки навіть за несприятли-

вих зовнішніх обставин. Настанова *легше збуджується*, тобто фіксація й такої поведінкової настанови як стриманість відбувається швидше та глибше. Високі показники стриманості визначають *середню стійкість* динамічних характеристик зафіксованих настанов, *аж до статичності на тлі все ж таки пластичності*. Натомість *затухають* зафіксовані поведінкові настанови стримування та самоконтролю *досить повільно*, навіть за несприятливих психотравмуючих умов. Вони не схильні до тривалого ригідного застрягання на фіксованих настановах (зокрема неадекватних дійсності). Завдяки *пластичності* загасання стримуючих поведінкових настанов відбувається поступово, навіть за умов несприятливої психотравмуючої конфліктогенної ситуації, що сприяє тривалому гальмуванню афективної розрядки, а відтак визначає велику тривалість фази кумуляції афекту.

Із огляду на те, що отримані нами відмінності людей, схильних до кумуляції афекту, розходяться із прийнятим побутовим мисленням стосовно обставин афекту, можна вважати, що такі результати не будуть симульованими і така неочевидна форма фізіологічного афекту як кумулятивна більше підлягає судовій експертизі.

Соціально бажані характеристики осіб, схильних до кумуляції афекту, ще раз підтверджують актуальність даного дослідження. Адже несправедливим було б, якби в осіб із асоціальними характеристиками визнавався стан афекту як пом'якшувальна провина обставина, а для добре соціалізованих осіб, що докладають максимальних зусиль до уникнення конфліктної ситуації, – ні. Тим більше, виходячи із того, що характеристики настановної сфери підлягають корекції у процесі виховання та надання психологічної допомоги, ми можемо стверджувати, що повторних злочинів, вчинених у стані кумулятивного фізіологічного афекту, можна легше запобігати, надаючи засудженим психологічну допомогу під час відбування покарання, у більшій мірі, аніж злочинів, вчинених у стані класичної форми швидкоплинного афекту, оскільки особи, схильні до класичної форми фізіологічного афекту, мають суттєві недоліки внаслідок фізіологічних особливостей та рис, набутих у процесі неефективного виховання, які мало піддаються корекції у зрілому віці.

Висновки. Таким чином, наша гіпотеза про суттєві відмінності в настановній сфері в осіб, схильних до кумуляції емоційної напруги на першій фазі розвитку фізіологічного афекту, підтвердилася. Це свідчить про те, що можна досліджувати у процесі судово-психологічної експертизи схильність до кумулятивної форми фізіологічного афекту за допомогою обраних нами методик. Представлений нами узагальнений портрет таких осіб допоможе правильно формулювати перевіірочні запитання у процесі аналізу обставин справи та бесід з підсудними та свідками по справі. Невідповідність хоча б по одній із вказаних характеристик значно знижує імовірність кумулятивної форми фізіологічного афекту на момент вчинення злочину.

Перспективою подальших досліджень можна вважати встановлення межі кількісних показників профілю осіб, схильних до кумуляції афекту, у більшій за чисельністю вибірці, розробку найкращої процедури судової експертизи, зокрема стандартизованого інтерв'ю та змін до чинного законодавства, з метою покращення практики урахування стану кумулятивного фізіологічного афекту при призначенні покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Савка І. М. Кумулятивний фізіологічний афект як пом'якшуюча провину обставина / І. М. Савка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. праць. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 71–85. – (Серія «Психологічна»).

2. Савка І. М. / Настанова як чинник кумулятивного фізіологічного афекту / І. М. Савка / Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. праць. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2 (II). – С. 63–77. – (Серія «Психологічна»).

3. Голубев В. П. Типология осужденных за насильственные преступления и индивидуальная работа с ними / Голубев В. П., Кудряков Ю. Н., Шамис А. В. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1985. – 157 с.

4. Норакидзе В. Г. Методы исследования установки как бессознательно-го психического / Норакидзе В. Г. // В кн.: Бессознательное : природа, функции, методы исследования, т. III. – Тбилиси, 1978. – С. 611–621.

УДК 159.923.2

Сервачак О.В., викладач кафедри педагогіки та психології Університету сучасних знань, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ СПОРТИВНИХ ЗАХОДІВ

Стаття присвячена аналізу психологічних проблем проведення масових спортивних заходів, дано характеристику закономірностей функціонування натовпу, механізмів взаємодії індивідів під час заходів, які відбуваються на стадіоні, а також обґрунтовано доцільність використання цих знань у підготовці стюардів для охорони громадського порядку, прогнозування та ефективного попередження деструктивних процесів.

Ключові слова: закономірності функціонування натовпу, механізми взаємодії індивідів у натовпі, трансформація публіки, психологічна підготовка стюардів.

Статья посвящена анализу психологических проблем проведения массовых спортивных мероприятий, дана характеристика закономерностей функционирования толпы, механизмов взаимодействия индивидов во время мероприятий, которые проходят на стадионах, а также обоснована целесообразность использования этих знаний в подготовке стюардов для охраны общественного порядка, прогнозирования и эффективного предупреждения деструктивных процессов.

Ключевые слова: закономерности функционирования толпы, механизмы взаимодействия индивидов в толпе, трансформация публики, психологическая подготовка стюардов.

Постановка проблеми. З давніх часів всі спортивні змагання були часом миру і спокою, але двадцяте століття внесло свої корективи в цю традицію. Хулігани, особливо з числа радикально налаштованих фанатів, вже не одне десятиліття є бичем всіх великих спортивних змагань. Крижаві бійки між фанами не раз призводили до людських жертв. Отже, безпека є однією з першочергових завдань для організаторів масових спортивних заходів. Впровадження досліджень психології масової поведінки у практику охорони громадського порядку дозволить ефективно вирішити це завдання.